

اهداف تربیت اخلاقی در آراء تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای (دامت برکاته)

برات محمد هدایتی^۱ و محمدرضا^۲

چکیده

این پژوهش به واکاوی و تبیین اهداف کلان و جزئی تربیت اخلاقی از منظر تفاسیر و برداشت‌های تفسیری حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) می‌پردازد. با عنایت به جایگاه رفیع ایشان به‌عنوان مفسر قرآن کریم و نیز راهبردهای عملی ایشان در حوزه اخلاق و تربیت، این تحقیق بر آن است تا با استناد به مباحث تفسیری و برداشت‌های تفسیری معظّم‌له، تصویری جامع از نگرش ایشان نسبت به تربیت اخلاقی ارائه دهد. در این راستا، اهدافی چون «خودسازی و تهذیب نفس»، «اصلاح فرد و جامعه»، «مبارزه با هواهای نفسانی و ردایل اخلاقی»، «دستیابی به فضایل اخلاقی و کمال انسانی» و «تربیت انسان مؤمن، متعهد و مسئول» که از عمق تفاسیر ایشان استخراج شده‌اند، مورد بحث و تحلیل قرار گرفته‌اند. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی بوده و داده‌ها از طریق مطالعه و استقرای تفاسیر و بیانات مرتبط ایشان گردآوری شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که تربیت اخلاقی در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، فرآیندی مستمر و چندوجهی است که با هدف ایجاد تحول درونی و بیرونی فرد، در نهایت به سعادت دنیا و آخرت او و همچنین اصلاح و بالندگی جامعه منجر می‌شود.

کلیدواژه‌ها: تربیت اسلامی، خودساختگی، اعتمادبه‌نفس، بصیرت، اهداف تربیت، آیت‌الله خامنه‌ای.

۱. استاد همکار مدرسه عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی‌العالمیه، مشهد، ایران.

۲. نویسنده مسئول، دانش‌پژوه کارشناسی ارشد مدرسه عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی‌العالمیه، مشهد، ایران.

مقدمه

تربیت اخلاقی، به‌عنوان بنیان بنیادین در فرآیند هویت‌بخشی فردی و سازماندهی ساختار اجتماعی، همواره در کانون مباحث تعلیم و تربیت اسلامی جای داشته است. در عصر حاضر که جهان با پیچیدگی‌های فزاینده علم و فناوری مواجه است، بازخوانی اهداف این تربیت بر اساس منظومه فکری مراجع دینی، ضرورتی مضاعف یافته است. در این میان، آراء تفسیری و برداشت‌های تفسیری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (دامت برکاته)، منبعی غنی جهت استخراج اهداف متعالی این فرآیند محسوب می‌شود.

این پژوهش با غایت تحلیل و تبیین اهداف تربیت اخلاقی در چارچوب منظومه فکری ایشان سامان یافته است. رویکرد تحلیلی، فراتر از فهرست‌بندی صرف است و بر استخراج رابطه ارگانیک میان تزکیه و کسب علم نافع متمرکز است. مقاله ابتدا تبیین می‌کند که چگونه مفاهیمی چون «حلم» و «بصیرت»، نقاط اتصال معرفتی میان تهذیب نفس و تعالی علمی هستند. بخش ثانوی بر ثمرات بنیادین و جمعی این تربیت متمرکز خواهد بود؛ یعنی اثبات این امر که نهادینه‌سازی اخلاق، زمینه‌ساز مصونیت فکری و فرهنگی جامعه است.

در نهایت، مقاله با استناد به گفتمان رهبری، اثبات می‌کند که غایت القصای تربیت اسلامی، کمال‌بخشی به ظرفیت‌های وجودی انسان‌هایی است که در پرتو ایمان، علم و اخلاق، هم به تزکیه نفس می‌پردازند و هم جامعه‌ای صالح و متعالی را بنیان می‌نهند؛ این افراد، مصداق عینی «خليفة الله فی الارض» در دوره معاصر تلقی می‌شوند.

۱. اهداف بنیادین و معنوی (تزکیه و تعالی)

یکی از مهم‌ترین وظایف تعلیم و تربیت، تجلی صفات اخلاقی در ابعاد فردی و اجتماعی و پرورش باورهای درست در انسان و جامعه است.

۱-۱. تهذیب و تزکیه

هدف تربیت اخلاقی، تهذیب و تزکیه انسان است. پیامبر اکرم (ص) فرمودند که «برانگیخته شده‌ام تا مکارم اخلاق را کامل کنم». این بدان معناست که تربیت اخلاقی، انسان را از بساطت جهالت به سوی حکمت و فهم حکیمانانه زندگی سوق می‌دهد. در آیات قرآن کریم نیز، تزکیه (رشد اخلاقی) حتی جلوتر از تعلیم (آموزش کتاب و حکمت) آمده است.

آیت‌الله خامنه‌ای می‌فرماید: تزکیه یک هدیه... [بعثت] است. «یُرْزِقُهُم» (آل عمران: ۱۶۴) در واقع تزکیه دارویی رهایی‌بخش از فساد است. انواع فسادهای اخلاقی را تزکیه است که از جامعه بشری و از وجود بشر و از دل انسان می‌زداید و پاک می‌کند. تعلیم کتاب یکی از هدایای [بعثت] است؛ «و يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ»؛ تعلیم کتاب، تعلیم کتاب یعنی زندگی را تحت اداره هدایت الهی قرار دادن. خدا که مالک و خالق و رب همه اشیاء است، یک راهی را برای زندگی انسان معین کرده تا انسان این راه را برود؛ تعلیم کتاب این است. و حکمت: «يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ» (آل عمران/ ۱۶۴) یعنی جامعه با عقل، با حکمت، با خردمندی، با فرزاندگی اداره بشود.

ببینید، این‌ها همه هدیه‌ها و آورده‌های بعثت خاتم‌الانبیا است. البته بعضی از این‌ها یا بسیاری از اصول این‌ها به دیگر پیغمبران شبیه‌اند، شریک‌اند، منتها خوب این، نوع کامل آن است (خامنه‌ای، ۲۹ بهمن ۱۴۰۱). یکی از مفاهیم بنیادین در نظام تربیتی اسلام، مسئله تزکیه نفس است؛ مفهومی که نه تنها در قرآن کریم به‌عنوان هدف اصلی بعثت انبیا معرفی شده، بلکه در بیانات رهبران دینی، از جمله حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، جایگاهی کلیدی در تربیت فردی و اجتماعی دارد. این بیان، بر سه محور اصلی تأکید دارد: تزکیه، تعلیم کتاب و تعلیم حکمت که عیناً در آیات قرآن کریم مطرح شده است.

۲-۱. مبنای قرآنی تزکیه نفس

قرآن کریم در چندین موضع، تزکیه را از اهداف والای بعثت انبیا می‌داند. قرآن کریم در سوره بقره آیه ۱۵۱ رسالت پیامبر (ص) در چهار محور خلاصه می‌شود: تلاوت آیات، تزکیه، تعلیم کتاب و تعلیم حکمت. این همان الگویی است که آیت‌الله خامنه‌ای در بیانات خود، به‌عنوان «هدایای بعثت» معرفی می‌کنند. در آیات دیگر قرآن کریم (شمس ۱۰/۹-۱۴/۱۵) علی/۱۴-۱۵) نیز بر این محورها تأکید شده است. در روایات اهل بیت (ع) (کلینی، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۴۵۳؛ غروی، ۱۳۸۷، ج ۱۰۴۴۲) نیز تزکیه نفس به‌عنوان زیربنای رشد اخلاقی و شرط قبولی اعمال معرفی شده است.

۳-۱. تحلیل تطبیقی: دیدگاه رهبری در پرتو متون دینی

از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، تزکیه تنها یک امر فردی و اخلاقی نیست، بلکه داروی نجات جامعه از فساد است. ایشان تأکید دارند که اگر انسان‌ها و نخبگان جامعه پیش از علم‌آموزی، تزکیه درونی نداشته باشند، علم آنان مایه تباهی و ظلم خواهد شد. این نگاه دقیقاً با منطبق قرآن هم‌خوان است؛ چراکه در آیات الهی، تزکیه مقدم بر تعلیم ذکر شده است: «يُزَكِّيهِمْ وَيَعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (بقره/۱۵۱).

بنابراین، تزکیه پایه همه اصلاحات فردی و اجتماعی است. در پرتو این تبیین، بعثت پیامبر اکرم (ص) را می‌توان فرآیندی برای «پاک‌سازی درون انسان و جامعه» و سپس «هدایت عقلانی زندگی بر اساس کتاب و حکمت» دانست. این همان مدل جامع تربیتی است که رهبر انقلاب بر آن تأکید دارند. تزکیه نفس از منظر قرآن، سنت و اندیشه رهبری، رکن اساسی در ساخت تمدن اسلامی است.

انسان مزکی، زمینه‌ساز جامعه‌ای مزکی است و چنین جامعه‌ای است که می‌تواند کتاب الهی و حکمت را در عرصه زندگی فردی و اجتماعی پیاده سازد. بنابراین، می‌توان گفت تزکیه، مقدمه تعلیم، و تعلیم، ضامن تحقق حکمت است و این سه، شالوده نظام تربیتی اسلام و پیام اصلی بعثت خاتم‌الانبیا (ص) را تشکیل می‌دهند.

۲. خالص‌سازی برای خداوند

از اهداف معنوی و اخلاقی، خالص‌سازی برای خداوند متعال و زنده کردن روح بندگی است. بندگی به‌معنای تسلیم در مقابل خدا و شکستن «بت درون» یا همان «من» است که در تنگناهای زندگی یا در تعارض منافع شخصی با وظیفه و تکلیف، سر بلند می‌کند.

در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای بر دو محور اساسی «معنویت» و «اخلاق» تأکید می‌فرماید و آن را اساس پیشرفت حقیقی جامعه معرفی می‌کند. معظم‌له می‌فرماید: «معنویت یعنی برجسته کردن ارزش‌هایی چون اخلاص، ایثار، توکل و ایمان در خود و جامعه؛ و اخلاق یعنی رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راستگویی، شجاعت، تواضع و اعتماد به نفس. بودن معنویت و اخلاق، محیط زندگی را حتی با کمبودهای مادی بهشت می‌سازد و نبودشان، با وجود برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند» (خامنه‌ای، ۲۲ بهمن ۱۳۹۷).

این نگاه عمیق، کاملاً ریشه در تعالیم اهل‌بیت علیهم‌السلام دارد. در واقع، رهبر انقلاب در این بیانیه، تداوم‌دهنده همان پیام اخلاقی اسلام ناب هستند که در احادیث متعدد به آن اشاره شده است. در احادیث، محورهای اصلی حول اهمیت اخلاق نیکو، ترک عادات ناپسند و تلاش برای کسب فضایل معنوی متمرکز است. اهمیت تخلیق به اخلاق الهی و اهتمام به صفات پسندیده مانند صبر، شکر، حلم و سخاوت به‌عنوان ویژگی‌هایی که مقام انسان را ارتقاء می‌بخشند، مورد تأکید قرار گرفته است. همچنین، ترک عادات غلط و جایگزینی آن‌ها با عمل به طاعات و انجام کارهای نیک، به‌عنوان راهی برای پاک‌سازی نفس و پیشرفت معنوی معرفی شده است.

بیانات رهبر انقلاب نیز همین معنا را در قالب اجتماعی بیان می‌کند: اخلاق و معنویت نه فقط یک فضیلت فردی، بلکه بنیان عزت ملی و سلامت اجتماعی است. جامعه‌ای که در آن صداقت، ایثار و توکل زنده باشد، حتی با فقر مادی می‌تواند سعادت‌مند شود (خامنه‌ای، ۲۲ بهمن ۱۳۹۷).

در احادیث (ابن‌ابی‌جمهور، ۱۳۷۶، ج. ۱، ص. ۶۲؛ میرزا، ۱۳۷۸، ج. ۲، ص. ۳۷۷) بر سه محور اصلی تأکید دارند: اهمیت تقویت اخلاق نیکو و مکرم، پیوند اهداف معنوی با عمل به طاعات و دوری از عادات ناپسند، و تأثیر این امور بر رشد فردی و اجتماعی. طبق این منابع، حسن خلق و رفتار پسندیده نه تنها نوعی سرمایه معنوی به شمار می‌آید، بلکه انسان را به درجات بالایی معنویت و کامیابی رهنمون می‌سازد.

به تعبیر دیگر آیت‌الله خامنه‌ای، گام دوم انقلاب، مرحله تخلیق جامعه به اخلاق الهی است؛ یعنی تبدیل ارزش‌های دینی به فرهنگ عمومی (خامنه‌ای، ۲۲ بهمن ۱۳۹۷). رهبر انقلاب در تبیین مسیر تمدن‌سازی اسلامی، بر این باورند که تحقق پیشرفت مادی و علمی بدون تهذیب نفس و پابندی به ارزش‌های اخلاقی، جامعه را از درون تهی می‌سازد. در نگاه ایشان، معنویت و اخلاق نه تنها زینت حرکت انقلابی، بلکه جهت‌دهنده و ضامن پایداری آن است. همان‌گونه که احادیث اسلامی، انسان را به خودسازی، صداقت و خیرخواهی دعوت می‌کنند، معظم‌له نیز بر ضرورت «تربیت اخلاقی جوانان مؤمن» به‌عنوان رکن اصلی آینده‌سازی تمدن اسلامی تأکید دارند. از این منظر، می‌توان گفت بیانیه گام دوم انقلاب تبلور عملی همان آموزه‌های اخلاقی اسلام است که هدف آن، تربیت انسانی خودساخته و جامعه‌ای مبتنی بر فضیلت، کرامت و معنویت می‌باشد. در نتیجه، ارتباط میان احادیث اخلاقی و بیانات رهبر انقلاب، بیانگر پیوستگی عمیق میان معنویت دینی و تمدن‌سازی اسلامی در گفتمان انقلاب اسلامی است.

در نتیجه، احادیث اخلاقی و بیانیۀ گام دوم انقلاب رهبر معظم، هر دو بر یک پیام واحد تأکید دارند: اصلاح درون، مقدمۀ اصلاح جامعه است. اخلاق نیک، پایه عزت و پیشرفت است. تخلّق به اخلاق الهی، مسیر رسیدن به تمدن اسلامی است.

۲-۱. سلامت معنوی و روحی

تربیت اخلاقی و معنوی، از بنیادی‌ترین عوامل در تحقق سلامت روحی و روانی انسان به شمار می‌آید. چنین تربیتی، انسان را از درون متعادل و آرام می‌سازد و او را در مسیر رشد و تعالی قرار می‌دهد. در تعلیم دینی، سلامت روحی حاصل از تهذیب نفس و عمل به فضایل اخلاقی، نه تنها عامل آرامش فردی، بلکه موجب انسجام اجتماعی نیز دانسته شده است. هنگامی که انسان به تهذیب نفس می‌پردازد و در پرتو ایمان و عمل صالح، رذایل را از جان خویش می‌زداید، به آرامش درونی و استواری اخلاقی دست می‌یابد. از این منظر، تربیت اخلاقی همان پالایش درون و اصلاح رفتار است که زمینه‌ساز تقرب الهی و آرامش پایدار می‌شود.

در قرآن کریم (شمس/ ۱۰-۹)، «تَزَكِيَةُ نَفْسٍ» به عنوان شرط اصلی رستگاری معرفی شده است. یعنی، رستگار آن کسی است که نفس خود را پاک گرداند و زیانکار آن که آن را آلوده سازد. بر همین اساس، تهذیب اخلاقی موجب فزونی منزلت انسان در پیشگاه الهی و مایۀ دستیابی به مقام آرامش درونی و اطمینان قلبی است. امام علی (ع) می‌فرماید: «هر کس درون خود را اصلاح کند، خداوند ظاهر او را نیز نیکو می‌گرداند» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، حکمت ۴۲۳). این سخن شریف نشان می‌دهد که سلامت معنوی، مقدم بر سلامت ظاهری و عامل اصلی تعادل شخصیتی است. مردم معمولاً خواهان سه چیزند: آراستگی ظاهر، تأمین امر معاش و حسن رابطه با سایر مردم. امام (ع) در این گفتار حکیمانه و نورانی، طرق معنوی رسیدن به این خواسته‌های سه‌گانه را در سه جمله کوتاه و پرمعنا بیان فرموده است.

از دیدگاه رهبر معظم انقلاب اسلامی (مَد ظَلَهُ الْعَالِي) نیز، سلامت معنوی و روحی در گرو تربیت اخلاقی و تهذیب نفس است. ایشان در تبیین جایگاه معنویت در بیانیۀ گام دوم انقلاب تأکید می‌فرمایند که: «معنویت و اخلاق، جهت‌دهنده همه حرکت‌های فردی و اجتماعی است و بودن آن‌ها محیط زندگی را حتی با کمبودهای مادی، بهشت می‌سازد و نبودنشان، حتی با برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند» (خامنه‌ای، ۲۲ بهمن ۱۳۹۷). بر اساس این دیدگاه، سلامت معنوی نه تنها به آرامش فردی می‌انجامد، بلکه در مقیاس اجتماعی، موجب شکل‌گیری جامعه‌ای سالم، متعادل و امیدوار می‌شود. زیرا جامعه‌ای که افراد آن از ایمان، صداقت، توکل، گذشت و ایثار برخوردارند، از آسیب‌های روانی، اضطراب و ناهنجاری‌های اخلاقی مصون می‌ماند.

در نتیجه، می‌توان گفت که تربیت اخلاقی و معنوی، هم در متون دینی و هم در بیانات مقام معظم رهبری، به عنوان زیربنای سلامت روحی و رشد جامعه اسلامی مطرح است. این سلامت، در سایۀ ایمان، عمل صالح، خودسازی و تخلّق به صفات الهی تحقق می‌یابد و اساس شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی را تشکیل می‌دهد.

۲-۲. کسب تقوا

یکی از اهداف بنیادین تربیت اخلاقی در اسلام، پرورش انسان متقی و خداجو است. تربیت حقیقی باید به گونه‌ای سامان یابد که فرد، نه از سر ترس یا عادت، بلکه از روی آگاهی، اراده و محبت الهی به پرهیز از گناه و انجام نیکی‌ها بپردازد. تقوا در لغت به معنای «نگاه‌داشتن خویش» و در اصطلاح دینی به معنای «پرهیز آگاهانه از هر آنچه انسان را از خداوند دور می‌سازد» تعریف شده است. بر این اساس، انسان متقی کسی است که رفتار و گفتار خود را در پرتو یاد خدا تنظیم کند و میان خواسته‌های نفسانی و رضای الهی تمایز قائل شود. در قرآن کریم (حجرات/۱۳)، تقوا معیار برتری انسان‌ها معرفی شده است که ارزش حقیقی انسان در میزان تقوای اوست، نه در موقعیت اجتماعی یا دستاوردهای مادی وی. از این منظر، تربیت اخلاقی بدون رسیدن به مرتبه‌ای از تقوا، ناقص خواهد بود؛ زیرا تقوا، ضامن پایداری فضایل و عامل مصونیت انسان در برابر لغزش‌های اخلاقی است.

از دیدگاه رهبر معظم انقلاب اسلامی (مد ظله العالی) نیز، تربیت نسل متقی و مؤمن از مهم‌ترین نیازهای جامعه اسلامی در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی است. ایشان در بیانیه گام دوم انقلاب، با اشاره به نقش معنویت در حیات فردی و اجتماعی می‌فرمایند: «جوان مؤمن و انقلابی باید خود را بسازد، مراقب نفس خویش باشد، از آلودگی‌ها پرهیز کند و در مسیر تقوا و اخلاص قدم بردارد» (خامنه‌ای، ۲۲ بهمن ۱۳۹۷). در اندیشه ایشان، تقوا نه یک مفهوم صرفاً فردی، بلکه پایه همه اصلاحات اجتماعی و فرهنگی است. رهبر انقلاب بر این باورند که جامعه‌ای که افراد آن به تقوا آراسته باشند، از درون مستحکم، مستقل و مقاوم خواهد بود. تقوا سبب می‌شود انسان در برابر وسوسه‌های مادی، قدرت‌طلبی و فساد اخلاقی ایستادگی کند و در مسیر حق پایدار بماند. بنابراین، در پیوند میان آموزه‌های دینی و بیانات رهبری می‌توان نتیجه گرفت که هدف نهایی تربیت اخلاقی، دستیابی به تقواست؛ تقوایی که با معرفت، اختیار و اراده همراه است. در سطح اجتماعی نیز، گسترش روحیه تقوا موجب ایجاد اطمینان، اعتماد و عدالت در روابط انسانی می‌گردد و پایه‌گذار جامعه‌ای معنوی، پاک و پیشرو خواهد بود. از این رو، تربیت مبتنی بر تقوا، همان تربیتی است که اسلام برای ساخت انسان کامل و رهبر معظم انقلاب برای شکل‌دهی جامعه الهی بر آن تأکید دارند؛ تربیتی که هدف آن نه صرفاً دانا شدن انسان، بلکه «خدایی شدن او» است.

۳-۳. پرورش فضائل و صفات رفتاری مطلوب

۳-۱. شجاعت، اراده و فداکاری

یکی از مهم‌ترین ثمرات تربیت دینی و اخلاقی، پرورش روحیه شجاعت، اراده و فداکاری در انسان است. در نگاه اسلامی، انسان مؤمن نه تنها باید از نظر فکری و اخلاقی رشد یابد، بلکه باید در عرصه عمل نیز فعال، مقاوم و استوار باشد. شجاعت در این معنا، صرفاً به مفهوم جسارت جسمانی نیست، بلکه به معنای ثبات در مسیر حق، مقاومت در برابر باطل و استقامت در سختی‌هاست.

در آموزه‌های دینی، شجاعت یکی از نشانه‌های ایمان راستین معرفی شده است. امام علی (ع) می‌فرماید: شجاعت، ساعتی صبر کردن است (مجلسی، ۱۳۷۵، ج. ۷۸، ص. ۱۱، ح. ۷۰). این بیان نشان می‌دهد که شجاعت در اسلام، ریشه در ایمان، بصیرت و کنترل نفس دارد. فرد شجاع، نه از روی هیجان یا خودنمایی، بلکه از سر یقین و مسئولیت‌پذیری در برابر حقیقت می‌ایستد. البته اراده و فداکاری نیز دو ویژگی مکمل شجاعت‌اند. قرآن کریم (حشر/۹)، ایثار و فداکاری را از نشانه‌های برجسته ایمان دانسته و می‌فرماید: مؤمنان، دیگران را بر خویش مقدم می‌دارند، هرچند خود در تنگدستی باشند.

در بیانات مقام معظم رهبری (مدّ ظلّه العالی) نیز، شجاعت و اراده از ویژگی‌های اساسی انسان مؤمن و انقلابی معرفی شده است. ایشان در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی تأکید می‌فرمایند: «جوان مؤمن و انقلابی باید اهل اقدام و عمل باشد، از دشمن و تهدید نهراسد و در مواجهه با دشواری‌ها دچار یأس و سستی نشود» (خامنه‌ای، ۲۲ بهمن ۱۳۹۷). در نگاه ایشان، جامعه‌ای که افراد آن از روحیه شجاعت، اراده و فداکاری برخوردار باشند، هیچ قدرتی نمی‌تواند آن را از مسیر استقلال، ایمان و عدالت بازدارد. به همین دلیل، معظم‌له بر ضرورت پرورش «نسل شجاع، مؤمن، امیدوار و دارای روحیه جهادی» (خامنه‌ای، ۱۶ بهمن ۱۳۹۸) تأکید دارند؛ نسلی که در برابر تهدیدها، جنگ نرم، فشارهای سیاسی و فرهنگی دشمن، با استقامت و بصیرت بایستد. در نتیجه، شجاعت، اراده و فداکاری را می‌توان از ثمرات نهایی تربیت اخلاقی و معنوی در مکتب اسلام و گفتمان انقلاب اسلامی دانست. تربیتی که انسان را به خودآگاهی، مسئولیت‌پذیری، و پایداری در مسیر ارزش‌ها فرا می‌خواند. چنین انسانی نه گرفتار ترس و غفلت می‌شود و نه در برابر موانع تسلیم، بلکه با ایمان، اراده و معرفت، راه رشد و تعالی خویش و جامعه را هموار می‌سازد.

۳-۲. صبر و بردباری

یکی از پایه‌های اصلی تربیت اخلاقی در آموزه‌های اسلامی، پرورش روحیه صبر و بردباری در انسان است. صبر به معنای پایداری، خویش‌داری و ثبات قدم در مسیر حق و در برابر دشواری‌هاست. تربیت اخلاقی، انسان را به گونه‌ای پرورش می‌دهد که در برابر حوادث ناگوار، ناکامی‌ها، و ناملایمات زندگی، دچار یأس، اضطراب و واکنش‌های ناپخته نشود، بلکه با آرامش، درایت و ایمان، مسیر خود را ادامه دهد.

در قرآن کریم (بقره/۱۵۳)، صبر از نشانه‌های روشن ایمان و از اسباب اصلی موفقیت و رستگاری معرفی شده است. در روایات اسلامی نیز، صبر کلید پیروزی و رمز آرامش معرفی شده است. امام علی (ع) می‌فرماید: صبر در کارها، به منزله سر در بدن است. همچنان که اگر سر از بدن جدا شود، بدن فاسد می‌گردد، صبر نیز هرگاه از کارها جدا شود، کارها تباه می‌گردد (کلینی، ۱۴۰۰، ج. ۲، ص. ۹۰، ح. ۹). این سخن بیانگر آن است که صبر، زیربنای ایمان و اساس پایداری اخلاقی انسان است. فردی که صبر و حلم را در وجود خود نهادینه کند، در برابر سختی‌ها و تحریکات اجتماعی واکنش‌های افراطی نشان نمی‌دهد و می‌تواند با عقل و متانت به حل مسائل بپردازد.

در بیانات مقام معظم رهبری (مدّ ظله العالی) صبر یکی از عوامل اصلی پیروزی و پیشرفت امت اسلامی دانسته شده است. ایشان در تبیین نقش صبر در حیات فردی و اجتماعی می‌فرمایند: «ملت ما با صبر، ایستادگی و توکل بر خدا توانست همه فشارها و تهدیدها را پشت سر بگذارد؛ صبر، یعنی ادامه دادن راه حق با امید و ایمان، نه با سکون و انفعال» (خامنه‌ای، ۷ خرداد ۱۳۸۲). بر اساس این دیدگاه، صبر از نگاه رهبری، صرفاً تحمل منفعلانه نیست، بلکه نوعی پایداری آگاهانه و مقاومتی فعال است که انسان را در مسیر تحقق اهداف الهی استوار نگه می‌دارد. در واقع، صبر و بردباری در گفتمان انقلاب اسلامی، به معنای استقامت در برابر دشمن، پایداری در برابر مشکلات و حفظ ایمان در شرایط دشوار است.

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که تربیت اخلاقی، با پرورش روحیه صبر و حلم، انسان را از تزلزل، اضطراب و بی‌تابی می‌رهاند و به او قدرت پایداری و آرامش درونی می‌بخشد. از سوی دیگر، این ویژگی در سطح اجتماعی نیز عامل تحکیم همبستگی، هم‌فکری و ثبات در جامعه اسلامی است. همان‌گونه که رهبر انقلاب تأکید می‌فرماید، ملت صبور، ملت پیروز است؛ و این صبر، حاصل تربیت اخلاقی و معنوی عمیق در میان آحاد جامعه است.

۳-۳. انصاف و نظم

از دیگر ثمرات تربیت اخلاقی و معنوی، پرورش روحیه انصاف، نظم و قانون‌پذیری در انسان است. انسان تربیت‌یافته، کسی است که نه تنها در رفتار فردی، بلکه در روابط اجتماعی و تعامل با دیگران، عدالت‌محور، منصف و قانون‌مدار عمل می‌کند. تربیت اخلاقی، انسان را از خودمحوری و زیاده‌خواهی باز می‌دارد و او را به رعایت حقوق دیگران و عدالت در قضاوت و رفتار فرا می‌خواند.

در قرآن کریم (مائده/۸)، انصاف و عدالت از نشانه‌های ایمان و تقوا معرفی شده است. این آیه کریمه نشان می‌دهد که انصاف و عدالت، ریشه در ایمان دارد و تربیت اخلاقی باید به گونه‌ای باشد که انسان، عدالت را حتی در برابر مخالفان و دشمنان خود رعایت کند. در احادیث (انصاری، ۱۳۳۷، ص. ۳۲۴۲) اسلامی نیز انصاف از والاترین نشانه‌های ایمان و عقل دانسته شده است. بدین ترتیب، انصاف در اندیشه اسلامی، نه صرفاً رعایت حقوق دیگران، بلکه نشانه بلوغ اخلاقی و خودکنترلی انسان است؛ یعنی فردی که قدرت دارد از منافع خویش بگذرد تا حق و عدالت را پاس دارد. در کنار انصاف، نظم و قانون‌پذیری نیز از نتایج بارز تربیت اخلاقی است. در فرهنگ اسلامی در وصیت امیرالمؤمنین علیه‌السلام به امام حسن علیه‌السلام (نهج البلاغه، نامه ۴۷)، نظم به‌عنوان یکی از عوامل استواری جامعه معرفی شده است.

در بیانات مقام معظم رهبری (مدّ ظله العالی) نیز، این دو ویژگی - انصاف و نظم - از پایه‌های مهم تمدن‌سازی اسلامی و رشد اجتماعی معرفی شده‌اند. ایشان می‌فرمایند: «نظم، انضباط و رعایت قانون باید از درون انسان بجوشد، نه از ترس مجازات بیرونی. انسان با ایمان و با اخلاق، خود را موظف به رعایت عدالت، قانون و حق دیگران می‌داند» (خامنه‌ای، ۱۳ اردیبهشت ۱۳۹۶). رهبر معظم انقلاب در تفسیر اخلاق قرآنی

تأکید می‌کنند که: «انصاف، امانت و رعایت حقوق مردم، پایه اعتماد عمومی و از عوامل پیشرفت جامعه اسلامی است» (خامنه‌ای، ۲۴ اردیبهشت ۱۳۸۲).

بر این اساس، می‌توان گفت که نظم و انصاف، دو نتیجه اساسی تربیت اخلاقی و معنوی‌اند که موجب رشد فردی، انسجام اجتماعی و سلامت نهادهای فرهنگی و اداری می‌شوند. تربیت انسان منصف و منظم، همان هدف متعالی است که تعلیم و تربیت اسلامی در پی آن است؛ انسانی که با ایمان، خودکنترلی، عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی، در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی گام برمی‌دارد.

۳-۴. پرهیز از رذایل اخلاقی

یکی از اساسی‌ترین اهداف تربیت اخلاقی در اسلام، دوری از رذایل اخلاقی و پاک‌سازی درون انسان از صفات ناپسند است. تربیت حقیقی تنها در پرورش فضایل خلاصه نمی‌شود، بلکه در گام نخست، نیازمند پالایش روح از آلودگی‌ها و ریشه‌کن ساختن خصایص منفی است. انسان مسلمان واقعی که دارای ایمان و عمل صالح است، نمی‌تواند گرفتار صفاتی چون حسد، بخل، ترس، خودخواهی، بی‌ارادگی و بدخواهی باشد؛ زیرا این صفات، در تعارض مستقیم با ایمان و اخلاق اسلامی قرار دارند.

در قرآن کریم، رذایل اخلاقی به‌عنوان موانع رشد معنوی معرفی شده‌اند. خداوند می‌فرماید: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَاهاً وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّها» (شمس / ۹-۱۰). همانا رستگار شد آن که نفس خود را پاک ساخت و زیانکار گردید آن که آن را آلوده کرد. این آیه، به‌روشنی بیانگر آن است که تهذیب نفس و مبارزه با آلودگی‌های درونی، شرط لازم برای فلاح و رستگاری انسان است. در احادیث (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۸، ج. ۳، ص. ۴۹۲-۴۹۰) نیز رذایل اخلاقی، منشأ بسیاری از انحرافات فردی و اجتماعی دانسته شده‌اند. این آموزه‌ها نشان می‌دهند که رذایل اخلاقی نه‌تنها انسان را از رشد فردی بازمی‌دارند، بلکه سرچشمه فساد اجتماعی، ظلم، نفاق و بی‌اعتمادی در جامعه‌اند.

در بیانات مقام معظم رهبری (مدّ ظلّه العالی) نیز، تهذیب اخلاقی و پرهیز از رذایل، از مهم‌ترین ابعاد خودسازی در مسیر پیشرفت جامعه اسلامی معرفی شده است. ایشان در تفسیر آیات قرآن درباره تزکیه نفس می‌فرمایند: «انسان مؤمن باید دائماً در حال مراقبه باشد تا نفس خود را از آلودگی‌هایی چون حسد، تکبر، خودخواهی و دنیاطلبی پاک کند. این تزکیه، شرط لازم برای هر حرکت اجتماعی و انقلابی است؛ زیرا اگر دل انسان آلوده باشد، عمل او نیز آلوده خواهد شد» (خامنه‌ای، ۲۶ آذر ۱۳۷۴). ایشان در جای دیگری تأکید می‌کنند: «جامعه‌ای که از رذایل اخلاقی پاک شود، از بسیاری از مشکلات سیاسی و اقتصادی نیز نجات خواهد یافت؛ زیرا منشأ بسیاری از این مشکلات، ضعف اخلاقی و غلبه هوای نفس است» (خامنه‌ای، ۲۳ تیر ۱۳۷۲). این بیانات نشان می‌دهد که از نگاه رهبر انقلاب، مبارزه با رذایل اخلاقی، نه فقط وظیفه‌ای فردی، بلکه یک ضرورت اجتماعی و تمدنی است. در منظومه فکری ایشان، جامعه اسلامی زمانی به شکوفایی می‌رسد که افراد آن از آلودگی‌های روحی مانند حرص، حسادت، کینه و تکبر پالایش یافته باشند.

بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که تربیت اخلاقی در اسلام، فرایندی دو بعدی است: از یک سو به تقویت فضایل مانند صبر، حلم، صداقت و تقوا می‌پردازد و از سوی دیگر، با ذایل اخلاقی مقابله می‌کند. این دو بعد مکمل یکدیگرند و تنها با تحقق هر دو، می‌توان به جامعه‌ای سالم، متعادل و متعالی دست یافت. چنان‌که رهبر معظم انقلاب تأکید می‌فرماید: «اگر اخلاق در جامعه حاکم شود، بسیاری از مشکلات خودبه‌خود حل خواهد شد، اما اگر اخلاق کنار گذاشته شود، علم، قدرت و ثروت نیز مایه انحراف و سقوط خواهند شد» (خامنه‌ای، ۲ آبان ۱۴۰۰).

۳-۵. مهربانی و عطوفت

پرورش روحیه مهربانی و عطوفت در انسان‌ها، از اهداف بنیادین نظام تربیتی اسلام است. مهربانی نه تنها یک خلق فردی، بلکه یک اصل اجتماعی و الهی است که پایه انسجام، محبت و آرامش در جامعه را شکل می‌دهد. انسانی که از روی ایمان و معرفت، نسبت به دیگران مهر می‌ورزد، در واقع تجلی یکی از صفات الهی را در وجود خود متحقق می‌سازد. قرآن کریم، پیامبر اکرم (ص) را مظهر کامل این صفت الهی معرفی کرده و می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (انبیاء/۱۰۷). ما تو را جز رحمتی برای جهانیان نفرستادیم.

از این آیه برمی‌آید که اساس رسالت پیامبر اسلام (ص) بر محور رحمت و مهربانی است. از این رو، پرورش انسان‌های رحیم و عطوف در امت اسلامی، در حقیقت ادامه مسیر تربیتی پیامبر رحمت است. قرآن در جای دیگری نیز صفات مؤمنان واقعی را چنین توصیف می‌کند: «أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ» (فتح/۲۹). این آیه بیانگر آن است که مهربانی مؤمن، برخاسته از عقل و ایمان است، نه از ضعف و انفعال. عطوفت در روابط ایمانی، موجب انسجام اجتماعی، تقویت محبت و کاهش کینه و دشمنی می‌شود و از سوی دیگر، قاطعیت در برابر باطل، نشانه شجاعت و پایداری در مسیر حق است.

در روایات اهل بیت علیهم السلام (متقی هندی، ۱۴۱۹، ج. ۵۹۷۲؛ ابی داود، ۱۴۲۰، ج. ۴۹۴۱) حتی منابع اهل سنت نیز آمده، مهربانی و عطوفت از نشانه‌های بندگان مؤمن و از عوامل استواری جامعه معرفی شده است. این آموزه‌ها نشان می‌دهد که مهربانی نه تنها یک صفت اخلاقی، بلکه وسیله‌ای برای جلب رحمت الهی و حفظ سلامت معنوی جامعه است.

در بیانات مقام معظم رهبری (مد ظله العالی) نیز، مهربانی و عطوفت از ویژگی‌های برجسته انسان تربیت‌یافته در نظام اسلامی شمرده شده است. ایشان می‌فرمایند: «جامعه اسلامی باید جامعه مهربانی، تعاون و گذشت باشد. اگر دل‌ها نسبت به هم مهربان شد، بسیاری از مشکلات، کینه‌ها و اختلافات از بین می‌رود. رحمت، پایه امت اسلامی است، همان‌طور که پیامبر اعظم، پیامبر رحمت بود» (خامنه‌ای، ۱۳ شهریور ۱۳۸۶). ایشان همچنین در تفسیر آیه «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (انبیاء/۱۰۷) بیان می‌کنند: «رحمت اسلامی به معنای ضعف نیست؛ رحمت یعنی خیرخواهی، یعنی از درون انسان محبت بگوشد و در عمل به صورت کمک،

نصیحت، دستگیری و تحمل بروز پیدا کند. این همان چیزی است که جامعه را الهی و انسانی می‌سازد.» (خامنه‌ای، ۱۰ بهمن ۱۳۷۴).

بنابراین، پرورش روحیهٔ مهربانی در نظام تربیتی، به‌معنای تقویت ایمان و تربیت قلبی است. جامعه‌ای که در آن، افراد با برادران ایمانی خود مهربان و با دشمنان دین قاطع باشند، جامعه‌ای است که به‌سوی تعادل، عدالت و تعالی حقیقی حرکت می‌کند. چنین جامعه‌ای مصداق عینی این آیهٔ شریفه خواهد بود: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (حجرات/۱۰). مؤمنان برادر یکدیگرند؛ پس میان برادران صلح برقرار کنید و از خدا پروا دارید تا مورد رحمت او قرار گیرید.

۳-۶. خودمراقبتی و تربیت درونی

تربیت اخلاقی در منظومهٔ فکری اسلام، تنها به اصلاح رفتارهای بیرونی محدود نمی‌شود، بلکه اساس آن بر خودمراقبتی، خودکنترلی و تربیت درونی انسان است. انسان در مسیر کمال، پیوسته در معرض لغزش‌ها، آزمون‌ها و وسوسه‌های نفسانی قرار دارد و تنها از طریق مراقبت مداوم از نفس و بازنگری در اعمال و نیت‌های خود، می‌تواند مسیر رشد و تعالی را طی کند.

در قرآن کریم، انسان به تفکر در خویشتن و محاسبهٔ اعمال خود دعوت شده است. خداوند متعال می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ» (حشر/۱۸). این آیهٔ شریفه، مبنای مفهوم محاسبهٔ نفس در اخلاق اسلامی است؛ یعنی انسان مؤمن باید پیوسته رفتار، گفتار و نیت خود را مورد ارزیابی قرار دهد تا از لغزش‌ها و انحرافات اخلاقی دور بماند.

در روایات نیز این اصل به‌صورت روشن بیان شده است. الإمام علی علیه السلام: «أَيْسَ مِمَّا مِنْ لَمْ يَحَاسِبْ نَفْسَهُ فِي كُلِّ يَوْمٍ.» (مفید، ۱۴۱۳، ص. ۲۶). از ما نیست کسی که هر روز به حساب خود رسیدگی نکند. و در کلامی دیگر ایشان می‌فرمایند: «خوشا به حال آن کس که عیب خودش، او را از پرداختن به عیب‌های مردم باز دارد.» (نهج‌البلاغه، خطبهٔ ۱۷۶). این تعالیم، نشانگر آن است که خودمراقبتی نوعی بیداری درونی و خودآگاهی اخلاقی است که انسان را از غفلت و سقوط روحی نجات می‌دهد. از منظر تربیتی، چنین حالتی تنها زمانی حاصل می‌شود که انسان به طیب بودن خویش باور داشته باشد؛ یعنی همان‌گونه که برای سلامت جسم خود مراقبت می‌کند، سلامت روح و قلب خویش را نیز مراقبت نماید.

در بیانات مقام معظم رهبری (مدّ ظله العالی) نیز، خودمراقبتی و تهذیب نفس از مهم‌ترین مبانی تربیت دینی معرفی شده است. ایشان می‌فرمایند: «اگر انسان مراقب خود نباشد، غرور، خودخواهی و غفلت کم‌کم او را از مسیر الهی خارج می‌کند. تهذیب نفس یعنی همین مراقبت دائم از دل و نیت‌ها.» (خامنه‌ای، ۲۳ تیر ۱۳۷۰). ایشان در جای دیگری (خامنه‌ای، ۱۲ آبان ۱۳۹۵) نیز بر این امر تأکید می‌کنند. از نگاه رهبری، خودمراقبتی، اساس تربیت انقلابی و ایمانی است؛ زیرا کسی که به تهذیب درونی نپردازد، در برابر فتنه‌ها و

لغزش‌های زمانه آسیب‌پذیر می‌شود. به همین دلیل، ایشان همواره بر ضرورت «خودسازی پیش از جامعه‌سازی» تأکید دارند و این معنا را از آموزه‌های قرآنی (رعد/۱۱) استخراج می‌کنند. بر این اساس، خودمراقبتی نوعی تربیت درونی مستمر است که انسان را به سوی اصالت، صفای باطن و استقامت در ایمان سوق می‌دهد. چنین انسانی در مسیر تعالی، نه تنها از غفلت و گناه دوری می‌کند، بلکه با اراده آگاهانه، خود را در مسیر رضای الهی و کمال انسانی قرار می‌دهد.

نتیجه‌گیری

بر اساس بررسی آموزه‌های قرآن، روایات اهل بیت (ع) و دیدگاه‌های مقام معظم رهبری (مد ظله العالی)، می‌توان چنین نتیجه گرفت که تربیت اخلاقی و معنوی، اساس و زیربنای همه ساحت‌های تربیت اسلامی است. در قرآن کریم، رسالت پیامبران عمدتاً بر تزکیه انسان و هدایت او به کمال اخلاقی و روحی متمرکز شده است: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ...» (جمعه/۲). تزکیه پیش از تعلیم نشان می‌دهد که تهذیب نفس و رشد اخلاقی، بستر شکل‌گیری دانش، بصیرت و مهارت‌های انسانی است. از منظر رهبری، تربیت اخلاقی و معنوی علاوه بر نقش فردی، دارای ابعاد تمدنی و اجتماعی است. جامعه‌ای که انسان‌های با ایمان، بردبار، متخلق و عدالت‌جو در آن پرورش می‌یابند، مصونیت فکری و فرهنگی پیدا کرده و در برابر تهدیدها و فسادها مقاوم می‌شود. تربیت اسلامی و اخلاقی، پایه سلامت معنوی و روانی انسان است. فضایل اخلاقی مانند حلم، شجاعت، انصاف، مهربانی و خودکنترلی از ثمرات تربیت اخلاقی هستند. جامعه‌ای که اخلاق در آن حاکم باشد، به امنیت، اعتماد و عدالت پایدار دست می‌یابد. انسان متخلق، زمینه‌ساز ظهور انسان کامل و تمدن اسلامی است. تربیت اخلاقی و معنوی، پیش‌نیاز علم و معرفت حقیقی است و بدون آن، دانش انسان می‌تواند به ابزار غرور، تعصب یا فساد تبدیل شود.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

ابی داود، سلیمان بن اشعث. (۱۴۲۰ق). سنن ابی داود. بیروت: دارالفکر.

انصاری (قمی)، محمدعلی (گردآورنده). (۱۳۳۷). غرر الحکم و درر الکلم. تهران: بی‌نا.

حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۳۹۰). وسائل الشیعه. قم: دارالکتب الاسلامیه.

خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۲). درس‌های قرآن کریم. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۷۰، ۲۳ تیر). بیانات در دیدار با طلاب و روحانیون. بازیابی شده از <https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۷۲، ۲۳ تیر). بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم. بازیابی شده از <https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۷۴، ۲۶ آذر). جلسه تفسیر قرآن کریم. بازیابی شده از <https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۷۴، ۱۰ بهمن). درس‌هایی از تفسیر قرآن کریم: جلسه تفسیر سوره مریم. بازیابی شده از

<https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۸۲، ۲۴ اردیبهشت). بیانات در دیدار مسئولان نظام. بازیابی شده از <https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۸۲، ۷ خرداد). بیانات در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی. بازیابی شده از

<https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۸۳، ۱۳ آبان). بیانات در دیدار استادان و دانشجویان دانشگاه امام صادق (ع). بازیابی شده از

<https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۸۵، ۲۵ شهریور). بیانات در دیدار نخبگان جوان. بازیابی شده از <https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۸۶، ۱۳ شهریور). بیانات در دیدار مسئولان نظام. بازیابی شده از <https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۲). تفسیر سوره حمد تهران: صهبا.

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۴). تفسیر سوره نساء تهران: صهبا.

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۵). تفسیر سوره محمد تهران: صهبا.

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۵، ۱۲ آبان). بیانات در دیدار نخبگان جوان. بازیابی شده از <https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۶). تفسیر نهج البلاغه: حکمت‌ها و خطبه‌ها. تهران: صهبا.

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۶، ۱۳ اردیبهشت). بیانات در دیدار فرهنگیان. بازیابی شده از <https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۷، ۲۲ بهمن). بیانیه «گام دوم انقلاب» خطاب به ملت ایران. [بیانیه]. بازیابی شده از

<https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۸، ۱۶ بهمن). بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم. بازیابی شده از <https://farsi.khamenei.ir>

خامنه‌ای، سید علی. (۱۴۰۰، ۲ آبان). بیانات در دیدار میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از مسئولان نظام.

بازیابی شده از <https://farsi.khamenei.ir>

- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۶). المیزان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات اسلامیة.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۹). تفسیر اخلاقی قرآن. تهران: انتشارات اسلامیة.
- غروی، سید محمدرضا. (۱۳۸۷). کنز العمال فی فضائل الاعمال. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۰). الکافی. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- متقی هندی، علی بن حسام‌الدین. (۱۴۱۹ق). کنز العمال. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۷۵). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. تهران: دارالاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۷۶). ثنر اللالی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۸۸). میزان الحکمه. تهران: انتشارات علمی.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). الاختصاص. قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۶). پیام امام‌المؤمنین (ع). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۰). تفسیر نمونه. قم: مؤسسه چاپ و نشر قرآن.
- نوری، میرزا حسین. (۱۳۸۷). الکافی (تحقیق و شرح). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- واعظ قزوینی، محمدتقی. (۱۳۷۸). روضة الواعظین. تهران: انتشارات علمی.